

KORKUT ATA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi
The Journal of International Turkish Language & Literature Research

Sayı/Issue 6 (Aralık/December 2021), s. 208-227.
Geliş Tarihi-Received: 30.11.2021
Kabul Tarihi-Accepted: 24.12.2021
Araştırma Makalesi-Research Article
ISSN: 2687-5675
DOI: 10.51531/korkutataturkiyat.1030512

Garib-nâme’de Yaratılışa Dair

On Creation in Garib-nâme

Esmâ ŞAHİN ÖZTAŞ*

Öz

Âşık Paşa’nın *Garib-nâme*’si 14. yüzyıl Türk edebiyatının en hacimli ve kapsamlı eseri olmakla beraber Türk edebiyatının gelişip şekillenmesinde öncü olan eserlerdendir. On bölümden ve bu on bölüm altında on destandan oluşan eserde Âşık Paşa Türk kültürü, hayatı, yaşam biçimi, düşünce yapısı ve tasavvuf anlayışı ile ilgili ayrıntılı bilgiler verir. Bu makalede âlemin ve insanın yaratılışı ve varlığının mahiyeti hakkında *Garib-nâme*’de anlatılanlar ele alınmıştır. Çalışma Âşık Paşa’nın yaratılmışları üç kategoride ele almasından hareketle âlem, insan ve söz temeline oturtulmuştur. Ancak âlemin yaratılışında bazı aşamalardan söz edildiği için bu aşamalara ayrı başlıklar hâlinde yer verilmiştir. Âşık Paşa’nın yaratılışa dair anlattıklarında eski Türk inanışları, İslam felsefesi ve tasavvufunun etkilerine yeri geldikçe dikkat çekilmeye çalışılmıştır. Eser tasavvuf kültürünün etkisinde kaleme alınmakla birlikte Âşık Paşa döneminin bilgi ve kültür birikimini eserine yansıtmış, ayrıca âlem ve insan hakkında kendi yorum ve tasavvurlarını da aktarmıştır. Çalışmada yaratılışa dair eserin farklı yerlerine serpiştirilmiş bilgiler bir araya getirilerek tetkik edilmiştir. Bu anlatılanlar İslam dini, felsefesi ve tasavvuf kültüründe âlemin yaratılışına dair bilgi ve yorumların 14. yüzyıl Anadolu’sunda sade ve açık bir Türkçe ile nasıl açıklandığını göstermesi bakımından önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Âşık Paşa, insan, âlem, akl-ı kül, dört unsur.

Abstract

Âşık Pasha’s *Garib-nâme* is the most voluminous and comprehensive work of 14th century Turkish literature. It is also one of the pioneering works in shaping and developing Turkish literature. In the work, which consists of ten chapters and ten parables under these ten chapters, Âşık Pasha gives detailed information about Turkish culture, life, lifestyle, mentality, and understanding of mysticism. In this article, what is told in *Garib-nâme* about the creation of the universe and human beings and the nature of their existence is discussed. The study is based on the universe, human and word, regarding to the fact that Âşık Pasha handled the creatures in three categories. However, since some stages are mentioned in the creation of the universe, these stages are included under separate headings. In the writings of Âşık Pasha about creation, it has been tried to draw attention to the effects of old Turkish beliefs and Islamic philosophy and mysticism. Although the work was written under the influence of Sufi culture, Âşık Pasha reflected the knowledge and cultural accumulation of his period into his work, and also conveyed his own interpretations and ideas about the universe and man. In the study, the pieces of information scattered in different parts of the work about creation are brought together and examined. These writings about creation are important in terms of showing how the knowledge and interpretations about the creation of the universe in the Islamic religion, philosophy and Sufi culture were explained in a plain and clear Turkish in 14th century Anatolia.

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, e-posta: esmasahin@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1720-6542>.

Keywords: Âşık Paşa, human, universe, akl-ı kül, four elements.

Giriş

İslamî terminolojide yaygın olarak Arapça “halk” kelimesiyle karşılanan yaratma hadisesi Allah’a mahsus olmak üzere “yoktan var etme” şeklinde tanımlanır. İnsanın kâinatın ve kendisinin nasıl var olduğunu öğrenme, anlama ve anlamlandırma çabası kendi varoluş tarihiyle eş zamanlıdır. Klâsik edebiyatımızın bilhassa erken dönem eserlerinde yaratılış hadisesinin nasıl ve ne şekilde gerçekleştiği ile ilgili dinî yahut efsanevî bilgiler insanlara nasihat verme ve öğretici amaçlarla sunulmuştur. Yaratılışla ilgili anlatılar okuyana bilgi vermenin ötesinde Yaratıcı’nın büyüklüğü ve kudretinin yüceliğini ifade etme aracı olarak kullanılır. Mesnevi formunda kaleme alınan ansiklopedik yahut dinî-tasavvufî içerikli eserlerde yaratılış bahsi genellikle Allah’ı birlemenin, onu isim ve sıfatlarıyla övmenin akabinde bahis konusu edilir. Bu konuda 14. yüzyılda kaleme alınmış kapsamlı eserlerden olan Âşık Paşa’nın *Garib-nâme*’si detaylı bilgiler veren eserlerdendir.

Âşık Paşa (ö. 733/1332)’nin yaşadığı yıllar Arapça ve Farsçanın ilmî ve edebî dil olarak baskınlığını devam ettirdiği dönemlerdir. Türkçe bilhassa ilmî ve felsefî konuları anlatmada yeterli düzeye ulaşmamış bir dil gibi görüldüğü hâlde o, Türk dili ile de böyle eserler verilebileceğini göstermiş, *Gerçi kim söylendi bunda Türk dili / İllâ ma’lûm oldu ma’nî menzili* (10558) diyerek Türkçe ile mana menziline ulaştığını ve amacının gerçekleştiğini ifade etmiştir. Yine *Tâ ki mahrûm kalmaya Türkler dakı / Türk dilinde aňlayalar ol Hak’ı* (10566) dizeleriyle Türklerin de Türk diliyle Allah’ı bilip anlamaktan mahrum kalmamaları için eserini kaleme aldığını ifade etmiştir. Bu anlamda *Garib-nâme* tasavvufî ve felsefî girift konuların Türkçe ile ve halkın anlayabileceği üslupta yazıldığı ilk kapsamlı eserdir. Âşık Paşa yaratılışla ilgili bahisleri, ele aldığı konularla ilintili olarak eserinin çeşitli yerlerine serpiştirmiş; “adem” denilen yokluktan âlemin nasıl ortaya çıktığını, hiyerarşik bir düzen içinde feleklerin ve insanın yaratılışını sıradan insanların dahi kolayca anlayabileceği sadelikte anlatmıştır. Varlık âleminin hangi düzen içinde ve nasıl ortaya çıktığının yanı sıra âlemin ve insanın esasını oluşturan maddî unsurları ve bunların mahiyetini de açıklamıştır. Diğer yandan insanın dünyaya gelmeden ve geldikten sonra her bir gök katmanında bir iş için görevlendirilmiş gezegenler tarafından ne şekilde etkilendiğine dair bilgiler vermiştir. Bu çalışmada bu anlatılanlar bir araya getirilerek Âşık Paşa’nın kâinat ve insan tasavvuru ortaya konmaya çalışılacak ve bu anlayışın hangi temellere dayandığı açığa çıkarılmaya çalışılacaktır.

Âlemin Yokluktan Var Edilişi

İslam düşünce geleneği içerisinde Tanrı-âlem ilişkisi hudûs, sudûr ve zuhûr olmak üzere temelde üç teoriye dayanır. Kelamcılar yaratma ve Tanrı-âlem ilişkisini genellikle hudûs teorisi üzerinden açıklarken, sudûr daha ziyade felsefeciler, zuhûr ise mutasavvıflar tarafından benimsenmiştir. Kısaca değinmek gerekirse hudûs ilkesine göre evren yokluktan ve sonradan Tanrı tarafından iradî bir şekilde yaratılmıştır. Allah yegâne fail olmakla beraber yaratma sebeplilik veya zorunluluk taşımayan bir eylemdir. Sudûr teorisi yaratmayı Mutlak Bir’den “taşma”, “fezeyan” olarak tanımlar. Allah’ın bilmesi yaratması anlamına gelmekle beraber ayrıca bir kudret veya irade sıfatına gerek yoktur. Yaratma eylemi rasyonel bir zorunluluk olarak kabul edilir. Vahdet-i vücûd olarak da isimlendirilen zuhûr prensibinde ise tek ve mutlak olan varlık Allah’ın varlığıdır; onun dışındakiler Mutlak Varlık’ın birer yansımaları niteliğindedir. Mutlak Varlık’tan sadece varlık çıkacağı için yaratma ezeli mahiyetlere “varlık vermek”ten ibarettir. Bu anlayış “vesileci sudûr” olarak da bilinir (Aygün, 2018, s. 157-87).

Âşık Paşa yaratılmış olan şeyleri üç kısımda ele alır. Bunlardan birincisi yokluktan (adem) yaratılan âlem, ikincisi âlemden yaratılmış âdem, üçüncüsü ise insandan meydana gelen sözdür. Yokluk *Garib-nâme* (G) de varlığı içinde saklayan bir ülke yahut varlığa gebe olan bir anne rahmi gibi tasavvur edilir. Âlem ortaya çıkmadan önce yokluk ülkesi vardır. Başlangıçta varlık olarak görünen ne varsa hepsi yokluk ülkesinde gizlidir. Gece-gündüz, doğu-batı yoktur. Yer, gök, felekler, ten, can, insanlar ve cinler hepsi o yokluk diyarında anne karnındaki bir çocuk gibi gizlenmiştir ve Allah'ın bir işaretiyle zahir âlemine gelirler. Arş, kürsü, levh, kalem ve bu âlemin tamamı "âdem" denilen yokluktan ortaya çıkmıştır. Âlemin yaratılması üzerinden asırlar geçtikten sonra ise insan yaratılmıştır.

Bunlaruñ şoldur yiri evvel kadem / Kim bu 'âlem yog-iken vardı 'adem
Cümle varlık yokluk içre gark-ıdı / Ni dün ü gündüz ne garb u şark-ıdı
Ne yir ü ne gök ü ne çarh u felek / Ne ten ü ne cân u ne ins ü melek
Ol 'ademde kamusı penhân-ıdı / Sanasın kim togmaduk oğlan-ıdı
Çün işâret kıldı Hak bir kez aña / Cümlesi oldı tamâm öñden soña
Togdı 'âlem ol sâ'at ismi bile / Görnügeldi gözlere cismi bile
'Arş u kürsî yir ü gök levh ü kalem / Ol 'ademden kopdı bu cümle 'âlem
Çünkü togdı 'âlem oldı pâyidâr / Anuñ üzre geçdi bunça rûzigâr
Togdı 'âlemden dahı Âdem 'ayân / Hâs u 'âm u cümlesi oldı beyân (1239-47)¹

Âşık Paşa'nın varlık âleminin yokluktan ortaya çıktığından söz etmesi ve başlangıçta Allah'ın varlığı dışında bir "yokluğun (adem)" bulunduğunu söylemesi kelimelerin hudûs teorisini hatırlatır. Ancak ilerleyen kısımlarda görüleceği üzere eserde yaratılışın esasında Mutlak Bir'den taşan bir nûrla/cevherle başladığı görüşü hâkimdir ve yaratılış varlıklarının birbirinden meydana geldiği hiyerarşik bir sıra ile açıklanır.

Âşık Paşa'nın yokluğu varlıktan önceki kademe yahut varlığın başlangıcındaki ilk aşama olarak göstermesi tasavvuftaki "lâ-taayyün" mertebesine işaret eder. Bilindiği üzere mutasavvıflar varlık mertebelerini beş kategoride ele alırlar². "Hazarât-ı hams" adı verilen bu mertebelerin ilkinde Allah mutlak kemal ve mutlak gayb halindedir; isim ve sıfat dairesine inmediğinden isim, sıfat, tecellî ve taayyün söz konusu değildir. Bu mertebeye insan bilgisi ulaşamaz (Ateş, 1998, s. 116). G' de yaratılışla varlığın ilk kategorisine yokluktan yaratılan âlemin yerleştirilmesi, tasavvuftaki "vücûd-ı mutlak, 'amâ-yı mutlak, gaybü'l-gayb" şeklinde de isimlendirilen bu mertebe ile paralellik gösterir. Varlığın ortaya çıkışı ile ilgili bu anlatılanlar temelde "sudûr" teorisine dayanır. Kaynağını Plotin³'den alan bu teori Farâbî ve İbn Sînâ başta olmak üzere Müslüman filozoflar ve Muhyiddin ibn Arabî gibi mutasavvıflar tarafından benimsenmiş, tasavvufî ve edebî eserlerde sıkça işlenmiştir. Bu teorinin etkisiyle varlığın oluşum ve işleyişi farklı isimlerle de olsa yukarıdan aşağıya, metafizikten fiziğe ya da mânevî ve ruhanî olandan süflî ve maddî olana doğru bir sıra düzeni içinde yorumlanmıştır (Kaya, 2009, s. 468).

Yokluktan var olan âlemin yaratılışı ve esası ile ilgili anlatılanlara göre gökyüzü ata, yeryüzü de anadır. İnsan âlemin oğludur:

¹ Bu makalede *Garib-nâme*'ye ait beyit alıntıları Kemal Yavuz tarafından hazırlanan *Garib-nâme* (Âşık Paşa, 2000) neşrinden yapılacak olup parantez içinde beyit numaraları verilecek, ayrıca kaynak belirtilmeyecektir.

² Burada mertebelerin çok sayıda olduğu ve üçlü, beşli, yedili varlık mertebelerinin sūfîler tarafından işlendiğini (Demirli, 2012, s. 433) hatırlatmak gerekir. Abdullah Bosnevî ise *Fusûsu'l-Hikem* şerhinde altı mertebeden söz eder (Ateş, 1998, s. 116).

³ Plotinos (ö. 270): Platon ve Aristoteles'in düşüncelerini kendi fikirleriyle harmanlayıp Yeni Eflatunculuk (Neo-Platonizm) adıyla anılan sistematik düşünceyi oluşturan filozof.

Hem bu âdem 'âlem oğludur yine / Ata ana yir ü gökdür bu tene

Atası gök anası yir âdemün / Eyle olsa oğlı olur 'âlemün (1253-54)

İslam felsefesinde bu anlayış yüce göklere işaretle “âbâ-i ulvî (yüce babalar)”, dört unsur ve yeryüzünü kastetmek üzere “ümmehhât-ı süflî (süflî anneler)”, hayvan, bitki ve cansızlardan oluşan varlıklara karşılık gelmek sûretiyle “mevâlid-i selâse (üç çocuk)” isimleriyle anılır. G’de bu felsefî terimler kullanılmaksızın yalın bir biçimde bu inanıştan söz edilmiştir. Esasında yer ve gök hakkındaki bu düşünce eski Türk inançlarına kadar uzanır. Eski Türk inançlarında da yer ve gök birlikte yaratılmış (Ögel, 2002, s. II/257) ve yer üretici, doğurucu özelliği bakımından ana, gök ise dölleyicilik özelliğiyle ata olarak tasavvur edilmiştir (Sever, 2008, s. 30). Örneğin Yakut Türkleri yer ve toprağı bir ana, güçlü ve kutlu bir kadın gibi düşünmüşlerdi. Bu nedenle Yakut şiirlerinde toprağı “toprak ana” veya “ana toprak” denmiştir (Ögel, 2002, s. II/262).

Yeryüzü ve gökyüzünün birleşiminden geldiğı düşünölen âlem; toprak, su, yel ve ateşten oluşan dört unsurdan meydana gelir. Özellikle İran ve Ön Asya mitolojilerinde yaratılıştta önemli rol oynadığı belirtilen bu dört unsur inanışının Türkler arasına geç dönemlerde girdiğı kabul edilir. İlk olarak Uygurlar zamanında bu inanışa rastlanmakla birlikte onlara da İran üzerinden geldiğı tahmin edilmektedir (Ögel, 2002, s. I/487). Antik Yunan’da da var olan bu görüşü sistemleştirerek tabiat bilimlerine hâkim hâle getiren ise Aristo olmuştur (Karlığa, 1991, s. 149). İslam felsefesinde dört unsurun yaygın adı “anâsır-ı erbaa”dır.

Âşık Paşa dört unsuru âlemi ayakta tutan şeyler olarak tanımlar. Dört unsurdan yaratılan varlıkları da yine dört kategoride toplar. Buna göre Allah dört unsurdan bitkiler, hayvanlar, insanlar ve melekler olmak üzere dört tür varlık yaratmış ve her bir varlık ona secde etmiştir. Bitkiler birçoklarının faydalandığı varlıklardır. Hayvanlar binek olarak kullanılmakla birlikte gece-gündüz rahatlık sağlar. İnsan, ilahî hitabın muhatabı olup müjde ve azar onun içindir. Melekler ise gece ve gündüz Yaratıcı’ya ibadetle meşguldürler. Bu varlıklar ile âlemin durumu can ile sûret gibidir:

Dörd nesneden Hak anuñ bünyâdını / Eyledi vü urdı 'âlem adını

Birisi toprak-durur kâyim-makâm / Birisi sudur anuñ yorır müdâm

Birisi yildür eser destür-ıla / Birisi oddur münevver nûr-ıla

Hem bu dördden Hak yaratdı dörd vüçüd / Kim kamu nesne aña kıldı sücüd

Birisi anuñ nebâtdur kim biter / Bir gör andan niçeler mansıb dutar

Birisi hayoân-durur merkeb için / Gör niçe râhat virür ol dün ü gün

Birisi insân-durur ehl-i hitâb / Bunlaruñçundur beşâret hem 'itâb

Hem melekdür birisi rûhâniler / Hazret'e meşgûl-durur dün gün bular

Uşbu dört nesne k'eyitdük hâlini / 'Arza kılduk döstlara ahvâlini

'Âlemün cisminde bunlar cân gibi / Cân-ıla sûret gibidür tertibi (1265-74)

Âşık Paşa’nın yukarıdaki ifadelerine bakıldığında bitkiler ve hayvanlar sûret, insanlar ve melekler âlemin canı niteliğindedir. Bu varlıkların her biri sûret ile canın birlikte var olması ve bir aradayken bir anlam taşınması gibi âlemi tamamlayıcı unsurlardır. Can ve sûret benzetmesiyle birlikte devamındaki beyitlerde Âşık Paşa bu dört varlıktan ikisinin ölümlü, ikisinin ebedî olduğunu söyler. Melek ve insan ebedî, hayvan ve bitki ise ölümlüdür. İnsanlar ve melekler yüce, ulvî âlemlerden geldikleri için ebedî kalacaklar, süflî âlemden gelen hayvanlar ve bitkiler ise yine toprakla bir olacaktır:

'Âlem-i pâkden gelen pâkdür yine / 'Âlem-i hâkden gelen hâkdür yine
Pes nebât ölüir bayık hayvân-ıla / Bâki kalısar melek insân-ıla (1283-84)

Öte yandan Âşık Paşa âlemin beş tabakadan yaratıldığı üzerinde de durur. Bu beş tabakanın dördü yine dört unsur denilen toprak, su, hava ve ateş olmakla beraber beşincisi Allah'ın emridir. Allah bu beş tabakayı top gibi birbirine sarmıştır. Toprak ortada ve merkezdedir; toprağı su kaplamış, suyu hava, havayı ateş, ateşi de Allah kendi "emri" ile kuşatmıştır. Bu yoruma kanıt olarak "Oysa Allah onları arkalarından kuşatmıştır." (Büruc 85/20) mealindeki ayet gösterilmiştir.

Âlemi biş kat yaratdı pâdişâh / Gör ki n'eyledi vü n'itdi ol İlâh
Birbirine kapladı şol top gibi / İşid imdi bu 'acâyib tertibi
Biri toprak biri sudur biri yil / Birsı oddur birisi emr-i Celîl
Ol ki toprakdur durupdur ortada / Toprağı su kaplamışdur iy dede
Suyı hem yil kaplayupdur yili od / Odı Allah kaplamış bâ-emr-i hod
Zira kim Allah muhîtdür 'âleme / 'Âlemi bildüñ bu kez gel âdeme (2645-2650)

Beşlilerin anlatıldığı beşinci bölümün bir alt başlığında âlemde yaratılanların da beş kısımdan ibaret olduğuna değinilir. Bu düşüncenin arka planında "Gökler ve yerler Allah'ın azametinde ancak asılı bir ceviz gibidir." hadisi yer alır. Âşık Paşa bu hadisi açıklarken âlemin bitkiler, hayvanlar, insanlar, melekler ve Çalap sırrı olmak üzere ceviz gibi beş kattan oluştuğunu ifade eder. Cevizin yeşil kabuğu bitki, sert iç kabı hayvan, içindeki özü insandır. Özün içindeki yağ ise meleğe karşılık gelir. Yağın içinde de nûr gizlidir. Bu nûr gizli bir hazinedir; bütün canların isteyip izini sürdüğü canlar canıdır:

Koz dahı biş kat-durur 'âlem gibi / Anuñ-ıçun beñzer aña tertibi
Diñle imdi her birinüñ adını / Kim bilesin uşbu sözüñ dadını
Bir kat ol gök kap-durur hemçün nebât / Kim anuñ varlığına yokdur sebât
Bir kat andan içerüki katı kap / Cism-i hayvândur olur hem ol harâb
Bir kat ol lüb kim kozuñ cândur ol / Şöyle bil kim cism-i insânîdür ol
Bir kat ol yağdur ki lübbüñ cândur / Ol melekdür kim bular rûhânîdür
Bir kat ol nûrdur ki yağ gizler anı / Oldur ol eydükleri cânlar canı
Ol-durur şol gizlenü genc-i nihân / Anı ister yüğüüşüp cümle cihân (2590-2597)

Âlemin dört unsurdan yaratılması ve yaratılan varlıkların dört kategoride ele alınması yaygın olmakla beraber Âşık Paşa eserinin her bölümünde o sayıyla bağdaştırdığı mevzuları ele aldığından beşinci bölümde bu dört nesne ve varlığa bir yenisini ekleyerek âlemin yaratılışına ve yaratılan varlıklara farklı bir yorum getirmiştir. Benzeri bir ekleme insanın varlığını oluşturan unsurlar sayılırken de yapılmıştır. "Allah'ın emri", "Çalap sırrı" veya "esrâr-ı nihân" olarak isimlendirilen bu cevherler, temelde aynı olmakla birlikte kâinatın, varlıkların ve insanın özüne işaret eder. Bu yorumun, kâinat ve insan algısını felsefî mecradan biraz daha ileriye taşıyıp ona tasavvufî bir ruh katma amacı taşıdığı anlaşılmaktadır. "Emr" veya "sır" olarak sözü edilenlerin çıkış noktası, varlık âlemi ortada yokken Mutlak Bir'den taşıdığı düşünülen nûr veya ilk akıl anlayışı olmalıdır.

Kur'ân-ı Kerim'de "Andolsun, gökleri, yeri ve ikisi arasında bulunanları altı günde (altı evrede) yarattık. Bize bir yorgunluk da dokunmadı." (Kaf, 50/38) mealindeki ayete göre kâinat altı günde yaratılmıştır. Tefsirlerde ayetteki ifadede yer alan "gün"

kavramının “evre, aşama” şeklinde anlaşılması gerektiği belirtilir. G’de bu ayet zikredilerek cihanın altı günde yaratıldığı ifade edilmiştir. Bu yaratılış aşamasında gökyüzünde önce Arş’ın yaratıldığı ve “Gerçek şu ki, insanlar için yapılmış olan ilk ev, âlemlere bir hidayet ve bir bereket kaynağı olan Mekke’deki evdir.” (Âl-i İmran, 3/96) mealindeki ayet gereğince yeryüzünde ilk inşa edilenin Kâbe olduğu belirtilmiştir.

Âşık Paşa cihanın yaratılmasında geçen altı sayısı ile altı yön arasındaki rakamsal ilgiden hareketle Allah’ın yere ve göğe altı gün zaman verdikten sonra altı mekân/cihet yarattığını ifade etmiş ve bunları sıralamıştır. Altı yön (şes-cihet) sırasıyla güneşin doğduğu doğu yönü, battığı batı tarafı, güney ve kuzeydir. Bu yönler bir nevi cihanın duvarları gibidir. Bununla birlikte arş tavan, yeryüzü de zemin olarak yapılmıştır. İbretler ve nimetlerle dolu bu cihan ülkesi böylece gelip oraya konacak olan mahlûkata muazzam bir yaşam alanı hâline getirilmiştir:

*İlla zâhirde cihânuñ cismini / Altı günde urdı anuñ resmini
‘Arşı düzdi gökden evvel ibtidâ / Yine âhir anı kıldı intihâ
Ka’beyi ilk yire bünyâd eyledi / Yine soñra anı âbâd eyledi
Çün yaratdı yir ü gögi pâdişâh / Gör ki ne kıldı vü n’itdi ol İlâh
Yire göge altı gün virdi zamân / Hem dahı altı yaña urdı mekân
İşid imdi her mekânuñ adını / Kim bilesin uşbu sözün dadını
Ol mekânuñ birisi maşrık-durur / Kim güneş andan dogar aydın virür
Biri magribdür ki gün anda batar / Ol batıçak karañu mülki dutar
Birinüñ adı cenûbdur muhtasar / Kim harûr her dem-be-dem andan eser
Birine hûd ma’rûf eydürler şimâl / Dört mekândur dört yaña dutdı kemâl
Dört mekândur dört rükündür dört yaña / Dört divâridur cihânuñ görseña
Eyle olsa ‘arş anuñ sakfi-durur / Hem dahı bu ferş anuñ sahnı-durur
Bagladı uş şes cihet oldı tamâm / Sakf u sahn u dört divâr u hoş makâm (3392-3404)*

Nûr-ı Muhammedî / Akl-ı Kül

Nûr-ı Muhammedî veya hakikat-i Muhammediyye, kâinat yaratılmadan evvel Allah’tan başka var olan tek varlık şeklinde tanımlanan tasavvufî bir terimdir. Allah tarafından ilk varlık olarak yaratılan bu nûr, kâinattaki her şeyin var olma sebebidir ve bütün varlıklar bu nûrdan yaratılmıştır⁴. İlk ilahî tecellî olması sebebiyle “taayyün-i evvel”, sevgi tecellisi olması bakımından ise “taayyün-i hubbî” olarak da isimlendirilir (Demirci, 1997, s. 80). Hallâc-ı Mansûr ve Muhyiddîn İbn Arabî gibi sûfiler tarafından sistemleştirilen bu nazariye erken dönem sûfilerinden Zünnûn-ı Mısırî ve Abdullah et-Tüsterî’ye kadar dayandırılır (Akman, 2011, s. 112-13). Bu düşüncenin dile getirilişinin

⁴ Hakikat-i Muhammediyye anlayışı eski Yunan ve Yahudi felsefesinden Hristiyan ilahiyatına geçen “Logos” doktrini ile benzerlikler gösterir. Yahudi filozof İskenderiyeli Philo’ya göre Logos üç varlık aşamasına sahiptir. İlk aşamada Logos Tanrı’nın bir düşüncesi olarak ezeldir. İkinci aşamada Tanrı Logos’u cisimsiz bir varlık olarak yaratmış ve âlemin yaratılmasında bir vasıta olarak kullanmıştır. Üçüncü aşamada ise âlem yaratıldıktan sonra Tanrı Logos’u âleme yerleştirmiştir. Farklı felsefî ve dinî geleneklerde “ilk akıl”, “monad”, “idealar” veya “Logos” şeklinde isimlendirilen bu varlıklar mükemmel olan Yaratıcı ile mükemmel olmayan âlem arasında birtakım ara varlıkların bulunması gerektiği düşüncesine dayanır (Tarakçı, 2011, s. 205). İslam tasavvufundaki Hakikat-i Muhammediyye görüşüne göre de Muhammedî nûr ezelde Allah’ın varlığı ile var olan tek cevherdir. Âlem bu nûrdan yaratılmıştır. Daha sonra bu nûr Hz. Muhammed ile cisimleşerek maddî âleme gönderilmiştir.

Tabiûn dönemine kadar gitme ihtimalinden de söz edilir (İdiz, 2014, s. 184). Nûr-ı Muhammedî, İslam felsefesindeki ilk akla (Akl-ı Evvel, Akl-ı Kül) karşılık gelir. Tasavvuftaki varlık mertebelerinin ikincisi olmakla beraber Mutlak Varlık'ın ilk zuhuru, oluşun ilk başlangıcı olarak kabul edilir.

G'de varlığın başlangıcı bu düşünce ile paralel biçimde anlatılır. Doğrudan Nûr-ı Muhammedî tabiri kullanılmamakla birlikte bir "nûr"dan söz edilir ve bunun karşılığı kavramsal olarak Akl-ı Kül ile ifade edilir. Dolayısıyla Âşık Paşa Mutlak Varlık'ın ilk zuhûruna dair İslam filozoflarının kullandığı terimi kullanmayı tercih eder. G'ye göre varoluşun başlangıcında "kün" emrine işaretle ilk hitap kaf ve nun'adır⁵. Dört unsur henüz ortada yokken dokuz felek, yedi gök, yıldızlar, insanlar ve cinler henüz yaratılmamışken kaf ve nun emriyle Akl-ı Kül ortaya çıkmıştır. Akl-ı Kül tüm varlığın içinde gizli olduğu bir hazinedir. Allah onu bir ayna haline getirip parlatarak kendisini orada göstermiştir. Kendi kudretini orada gösterince "Allah'ın kendilerini sevdiği, onların da Allah'ı sevdiği..."⁶ (Maide 5/54) mealindeki ayet gereğince kendisini hem sevmiş hem de sevdirmiştir. Âşık Paşa bu muhabbetin, henüz daha yerler ve gökler yaratılmadan önce mutlak biçimde var olan Tanrı'dan bir nûr olduğunu söyler ve bilginlerin bu nûra Akl-ı Kül dediklerini ekler. Akl-ı Kül, her şeyin başlangıcı ve atasıdır.

Togdı evvel kâf u nûndan 'akl-ı kül / 'Akl-ı külden gizledi genc ü usûl

Kendüsiyçün anı genc-hâne eyledi / Kim bilür kim anuñ-ıla n'eyledi

Âjine kıldı anı kendüzine / Saykal urdı dutdı karşı yüzine

Çün teferrüc kıldı kendü yüzini / Sevdi vü sevdürdi hem kendüzini

Yuhibbuhum ve yuhibbûnehû 5/54

Ol mahabbet Tañrı'dan bir nûr-ı / Kim bu yir gök yog-iken ma'mûr-ı

Ehl-i dâniş 'akl-ı kül dirler aña / Ata oldur kamuya öñden sona (7270-75)

Bu ifadelerle aynı zamanda âlemlerin var olma ve yaratılışın başlama serüveninin "muhabbet"le gerçekleştiği, varlık âleminin sevgi ve muhabbetten ortaya çıktığı şeklinde mutasavvıflar arasında yaygın kabul gören inanış dile getirilmektedir. Bu inanışın dayandırıldığı "Gizli bir hazine idim, bilinmeyi istedim ve halkı yarattım" (Aclûnî II, s. 132) mealindeki kutsî hadise burada yer vermeyen Âşık Paşa ilerleyen bölümlerde insanoğlunun dokuz bölük şeklinde yaratıldığından söz ederken bu söze ve anlamına işaret etmiştir (8660-80).

Nefs-i Kül ve Hz. Muhammed'in Dünyaya Gelişi

Nefs-i Kül dünyadaki bütün nizamın, hareketin, hayatın ve marifetin mebde'i, başlangıcı (Kızılgeçit, 2013, s. 171) olarak tanımlanabilir. Varlığın bir sonraki aşaması Allah'ın kudretinden sadır olan Akl-ı Kül'den "Nefs-i Kül"ün ortaya çıkmasıdır. Böylece Nefs-i Kül Akl-ı Kül'e makam olmuş ve Nefs-i Kül'den dokuz felek yaratılmıştır. Ulvî ve süflî bütün varlıklar, insanlar ve melekler Nefs-i Kül'den meydana gelmiştir.

⁵ Burada *Kur'an-ı Kerim*'deki "Bir şeyi dilediği zaman, O'nun emri o şeye ancak "Ol!" demektir. O da hemen olur." (Yasin, 36/82) anlamındaki ayete işaret edilmektedir.

⁶ Ayetin tamamının meali şöyledir: "Ey iman edenler! Sizden kim dininden dönerse bilsin ki Allah öyle bir kavim getirecektir ki Allah onları sever, onlar da Allah'ı severler; müminlere karşı alçak gönüllü, kâfirlere karşı vakarlıdır; Allah yolunda cihad ederler ve hiç kimsenin kınamasından korkmazlar. İşte bu Allah'ın dilediğine verdiği bir lüftüdür. Allah'ın lüftü geniştir; O, her şeyi bilir." (Maide, 5/54)

Nefs-i Kül varlığın zuhur ettiği mertebedir. Âşık Paşa Nefs-i Kül'den meydana gelen dokuz feleğin tek tek hangi sırayla ve nasıl yaratıldığını anlatır⁷. Dokuz feleğin en yükseği Arş'tır. Âşık Paşa Arş'ı Nefs-i Kül'ün bedeninde dimağ (beyin) olarak tanımlar. Bu yüzden Akl-ı Kül ona çerağ olmuş ve bütün mahlûkat o nûr ile aydınlanmıştır. Allah'ın övdüğü kandil (sirâc) odur. Burada Akl-ı Kül ve sirâc olarak söz edilen Hz. Muhammed'dir. Âşık Paşa'nın ifadelerine göre "Ey peygamber seni Allah'a çağırıcı ve etrafını aydınlatıcı bir ışık olarak gönderdik." (Ahzab, 33/46) mealindeki ayet gereğince o sirac Allah tarafından da övülmüştür (7289-91).

Feleklerin en üst katmanı olan Arş'tan Burçlar Feleği adı verilen sabiteler göğü yaratılmış ve yıldızlar oradan ortaya çıkmıştır. Âşık Paşa Allah'ın yıldızları toplayıp kendi nûrunu ortaya mum gibi yerleştirdiğini ve sevgilinin cihanda zahir olup kendini göstermesi için o nûrdan her birinin nasibini aldığını belirtir. Burada yine kâinatın var edilmesinin muhabbet üzerine olduğuna ve muhabbetin Akl-ı Kül'ün mimarı oluşuna dikkat çekilmiştir. Akl-ı Kül beden, o sevgili candır ve bir sultan gibi arş tahtı üzerine oturmuştur. Daha sonra Allah âleme göstermek, insanoğlunu ödüllendirmek, peygamberler ve evliyalara göndermek üzere onu yücelerden alçaklara indirmeyi dilemiştir. Yedi gezegen bir araya gelip dört unsurdan yeryüzü yaratılınca Âdem peygamber Muhammed nûrunu beraberine alıp yeryüzüne gelmiştir. Daha sonra Nuh, İbrahim, İsmail, Yusuf, Musa, Davud, Süleyman ve İsa peygamberler o nûr ile yeryüzüne inmişlerdir. İsa peygamber gökyüzüne çıkınca dünya bir süre o nûrdan mahrum kalmıştır. Bu nedenle yeryüzünde müşküller ortaya çıkmış ve bunların çözülebilmesi için bir varlığa ihtiyaç duyulmuştur. Allah'ın bu dünyada kendisini göstermesini dilemesiyle Hz. Muhammed varlık âlemine böylece gelmiştir.

G'de Hz. Muhammed'in dünyaya gelişi bir nüzul olarak anlatılmış ve o, dünyaya teşrif etmeden önce bütün peygamberlerin arşın önünde durup onu karşıladıkları belirtilmiştir. Su, hava, ateş ve topraktan oluşan dört element ona beden olmuş, sekizinci feleğe ve ardından Zuhâl feleği olan yedinci feleğe inmiştir. Her gök küresinde bütün gezegenler kendi özelliklerince ona hizmet edeceklerini bildirmişlerdir. Bu şekilde birinci felek olan ay feleğine inen Hz. Muhammed orada karar kılmış ve ahir zamanın gelişini beklemiştir. Zamanı gelince de yeryüzüne inmiş ve vücut bulup orada insanlara görünmüştür (7300-7430).

Âşık Paşa'nın, bu kısımda anlattıklarını bir yerden okumadığını veya bir kitaptan alıntılamadığını belirtmesi dikkat çekicidir. Bunları tek tek bizzat görüp söze aktardığını ifade eder. "Kün" emri verilip yaratıldığı vakit kendisinin Hz. Muhammed'in hizmetinde olduğunu ve onun güzelliğini gördüğünü belirtir. Onunla birlikte her menzile gelmiş, tek tek dokuz felekten geçmiş ve bu sıralar ona açılmıştır. Sözlerinin devamında "Şimdi de onunla birlikteyim, sözlerim tamamen doğrudur." diyerek anlattıklarının manevi bilgi dâhilinde olduğu ve bizzat peygamber tarafından onaylandığı üzerinde durmuştur:

Ben bu sözi okımadum yazudan / Yâhud eyle sanmañ eydem yazıdan

Ne kim anuñ vasfın eytdüm söz-ile / Böyle gördüm bir bir anı göz-ile

Kâf u nûndan bile togdum şeksüzün / Anda gördümdü anuñ görklü yüzün

Anda anuñ hidmetindeydüm bile / Bile geldüm tapuda her menzile

Nüh felekden bile geçdüm bir bir / Ma'lum annın oldı baña uşbu sır

⁷ Eski evren tasavvuru ve gezegenlerin sıralanışına dair bilgiler Batlamyus astronomisine dayanır. Sudûr temelli yaratılış anlayışı Batlamyus astronomisi ile yakından ilişkilidir. Hatta sudûr teorisinin Batlamyus teorisinin içini doldurmak ve onu anlamlandırmak üzere geliştirilmiş olabileceği de (Kaya, 2009, s. 468) düşünülmektedir.

'Ulviden hem bile indüm süfliye / Kankı 'âkıl irişe bu ma'niye

Hem anuñla bileyem şimdi dakı / Hîç gümânsuzdur bu söz Tañrı hakı (7419-25)

Âşık Paşa'nın bu sözleri vahdet-i vücud inancının izlerini taşır. Nitekim bu ifadelerin yer aldığı beyitlerin devamında bedenindeki canın ve gönlünün içindeki doğruluk ve imanın Hz. Muhammed olduğunu, müminlerin her birinin onun bir parçası olmakla yücelik kazandığını dile getirir. Güneşin ışıkları yeryüzünü kaplar, ancak aslolan güneştir. Âşık Paşa'ya göre bu birlikteliğin manası güneşin ışığının güneşten ayrı düşünülmemesi şeklinde izah edilebilir. İman eden ve Hz. Muhammed'in dinine uyan kimseler ondan ayrı değildir ve o, canlarının içindeki gizli bir hazinedir:

Eyle san gevdemdeki cânumdur ol / Gönlüm içre sıdk u îmânumdur ol

Çünkü mü'minler anuñ cüzvî-durur / Pes bilüñ kim kamusı 'ulvî-durur

Şol güneş nûrı gibi kim yir yüzün / Dutdı lîkin aslı oldur şeksüzün

Gün nûrı ayru degül günden bilüñ / Bilelik ma'nîsini bundan bilüñ

Pes bilüñ kim kimde ikrâr var-ısa / Kim Muhammed dînine uyar-ısa

Bellü bilüñ ayru degül andan ol / İçerü bir gizlü gencdür cân dan ol (7426-31)

Burada yaratılış hakkında geliştirilen yorumlardan olan ve özellikle mutasavvıflar tarafından benimsenen vahdet-i vücud veya zuhûr teorisinin bazı noktalarda sudûr teorisi ile benzerlik gösterdiğini belirtmek gerekir. Sudûr teorisinde Mutlak Bir'den çıkan feyiz ve dışa taşma onun mükemmelliğinin bir sonucudur ve varlığın başlangıcı zorunlu bir kendini bilmeye, bu bilişin neticesinde ilk aklın ortaya çıkmasına dayanır. Bu feyzin kesintisizliği mutasavvıfların filozoflarla hemfikir oldukları bir husustur. Sûfiler sudûr prensibini bir anlamda Tanrı-âlem arasındaki benzerliği temellendirmek üzere kullanmışlardır. Eşyanın görünür hâle gelmeden önce Yaratıcı'nın ilminde bilgi olarak var olması anlamındaki "a'yân-ı sâbite" görüşünü esas alan sûfilere göre fezeyan eden, dışa taşan varlıklar aslında "yok" hükmündedir. Yani eşyanın kendine has ayrı bir varlığı yoktur, sadece Allah vardır. Âlem bir tecellî ve yansımada ibarettir. İbn Arabî gibi felsefî tasavvufu benimseyen sûfilerin bu şekilde sudûr prensibini vahdet-i vücud ilkesini desteklemek üzere kullandıkları ve eklektik bir düşünce tarzı ortaya koydukları belirtilmektedir (Aygün, 2018, s. 175-79)⁸. Âşık Paşa'nın yaratılışa dair anlattıkları sudûr nazariyesiyle örtüşmekle beraber vahdet/birlik düşüncesini de taşıması bakımından bu kategoride değerlendirilebilir.

İnsanın Aslı ve Yaratılışa Gezegenlerin İnsana Etkisi

İnsan yaratılmışların en şerefli kabul edilen ve kâinatın onun yaşaması için yaratılıp tertiplendiği varlıktır. Kur'ân-ı Kerim'de Allah'ın ona kendi ruhundan üflediğini⁹ beyan etmesi ve ilahî kelama muhatap olan yegâne varlık olması onun manevî cihetiyle ilahî olanla ontolojik bağını gösteren ve değerini artıran bir husustur. G' de insan

⁸ Vahdet-i vücudçu olmadıkları hâlde Fârâbî ve İbn Sînâ gibi filozofların varlık felsefesi ile vahdet-i vücud arasında da dikkat çekici bir ilişki olduğu belirtilir. Kısacası sudûr ve zuhûr teorileri bağlamında filozoflar ve mutasavvıfların görüşleri arasında bir benzerlik ve kaynaşma görülmektedir. Zuhûr teorisini sûfiler filozoflardan alıp dönüştürerek yeniden yorumlamışlardır. Sudûrun kavramsal ve sistematik yapısı benimsenmiş olmakla beraber sudûrdaki nedensellik sûfiler tarafından vesileciliğe dönüştürülmüştür (Aygün, 2018, s. 178). Kelamcılar, filozoflar ve sûfiler tarafından yaratılışı açıklamada başvuru olan hudûs, sudûr ve zuhûr teorileri ve bu görüşlerin tartışılan yönleri hakkında detaylı bilgi için Aygün'ün makalesine (2018, s. 157-187) bakılabilir.

⁹ "Onun şeklini tamamladığım ve ona ruhumdan üflediğim vakit siz de hemen onun için secdeye kapanın." (Hicr, 15/29); "Sonra ona düzgün bir şekil vermiş ve ruhumdan ona üflemiş; sizi kulak, göz ve göntüllerle donatmıştır. Ne kadar da az şükrediyorsunuz!" (Secde, 32/9).

maddî ve manevî yönüyle ele alınır; bu yönlerin madde ve madde ötesiyle bağlantı kurmada ona vasıta olduğuna değinilir. Ayrıca insan üzerinde henüz dünyaya gelmeden başladığına ve doğumundan sonra da devam ettiğine inanılan astrolojik etkiler ayrıntılı biçimde işlenir.

G'ye göre âlemin aslı dört unsurdan meydana geldiği gibi insan da vücut (sûret), nefis, can ve akıl gibi dört temel nesneden ibarettir. Bu dört nesneden ikisi onun maddî, diğer ikisi manevî tarafını simgeler. Sûret maddî âlem için bir vasıta; insanı meydana getiren diğer unsurların hepsi sûret ile görünür ve işler hâle gelir. Nefs dünyadan tat almaya yarar. Can diri tutar. Akıl ise yönetme ve idare ile uğraşır. Sûret ile nefis ölümlü, can ile akıl bâkîdir. Sûret bitki, nefis hayvan, cân insan ve akıl melek gibidir. Dokuz felek bunlar için yaratılmıştır. Akıl ve can ezelde var olmuş ve ebede kadar kalıcıdır. Onlar Hakk'ın ışığıdır, yok olmayacaklardır. Nefis ve sûret ise aslı topraktan olduğu için yine toprağa dönerler.

*Görelüm bir âdemüñ aslı nedür / İşid imdi eydeyüm kim niçedür
Dört asıl nesne-durur âdem dahı / Uşbu nakşı kendüzüñde gör ohı
Sûret ü nefis ü 'akıldur cân-ıla / Dördi bir yirde bile insân-ıla (1291-93)
Sûreti gör âlet olmuş bunlara / Âleti yok kimse ne iş başara
Cânı gör kim diri dutar bunları / Ol sebebden birikipdür yönleri
Nefsi gör kim dünyadan ne dâd alur / Nefs geđecek tende ne lezzet kalur
'Aklı gör ne re'y ü tedbîr dörüdür / Yidi iklîm üzre hükmin yöridür
Niçe kim dünyâ dura dirlikdedür / Düzilüp dördi bile birlikdedür (1295-99)
Sûret-ile nefis fânî olısar / Cân-ıla bu 'akl bâkî kalısar
Sûretüñ misli nebâtdur kim biter / Hazret'e irmez girü bunda yiter
Nefsüñ aslı hayvana beñzer 'ayân / Olısar hayvân fenâ bellü beyân
İlla cân insân u 'akl aslı melek / Bunlaruñçun urulupdur nüñ felek
Hem ezelde var-ıdı bu 'akl u cân / Tâ ebed hem kalıсарdur câvidân
Eyle olsa 'akl u cân ölmeyiser / Pertev-i Hak'dur fenâ olmayıсар
Nefs ile sûret-durur ol kim ölüür / Aslı toprakdur girü toprak olur (1302-08)*

Âşık Paşa kitabında beşlileri anlattığı bölümde bu dört nesneye bir tanesini daha ekleyerek insanın varlık katmanlarını beşe çıkarır. Beden, nefis, can ve akıl dörtlüsünün beşincisi gizli sırlardır (esrâr-ı nihân). Bu esrar ise Allah'ın didarını görecek olan nürdür (2613-2620). İnsan varlığının beş tabakadan meydana geldiği yorumu insanın âlemin bir benzeri şeklinde yaratılmış olduğunu açıklamak üzere zikredilmiştir. Yukarıda âlemin yaratılışı bahsinde söz edildiği üzere Âşık Paşa bir hadiste geçen âlem-ceviz benzetmesinden yola çıkarak âlemin beş tabakadan oluştuğunu belirtmiş ve bunları tek tek açıklamıştır. İnsanın varlığı ile ceviz arasında bir benzetme kurulduğunda ise beden cevizin yeşil kabuğuna, nefis iç kabuğa, can cevizin özüne, akıl cana benzeyen öz içindeki yağa karşılık gelir. Yağın içinde ise gizli bir nür bulunur. Bu nür Allah'ın sevdiği muhabbetir.

*Ol kim esrâr didüm ol şol nür-durur / Kim gören dîdârı anuñla görür
Hem mukâbildür vücûd ol koz gibi / Aña beñzer urulupdur tertibi
Şöyle kim biş kat-durur eytdüm saña / İşid imdi niçedür öñden soña*

*Ten kozuñ gök kabıdur nefis katı kap / Kaçan ölse olısar bunlar harâb
Cân içidür 'akl u cân içinde yag / Pâdişâh 'ışkı-durur anda çırâg
Yag içinde gizlenür ol nûr ki var / Şol mahabbetdür kim ol Allah sever (2620-25)*

Âşık Paşa yaratılan her şeyin esasının dört unsura bağlı olduğunu belirtmekle beraber bu dört elementin de insana hizmet için yaratıldığını söyler. Ateş insanın yüreğinde yanmakta olan ateştir; insanın sıcaklığı ateşten gelir. Midede hazmı gerçekleştiren ateştir. İnsanın her gün dünyasını aydınlatan güneş de ateşendir. Hava, insana hayat kaynağı olan nefestir. Su, damarlarında dolaşan kandır. Toprak insanın üzerinde yaşaması için tasarlanan mekândır. Ayrıca insanın görenleri hayret içinde bırakan bedeni de topraktan yaratılmıştır. İşte bunun gibi maddî âlemin esasını oluşturan dört element âlemle beraber insanın kendi bedeninde de bulunur ve ona hizmetkârdır:

*Odı gör kim yüregüñde yanadur / Issılıguñ od degül mi yâ nedür
Ma'deñi hall eyleyen oddur senüñ / Anuñ-ıla kâyim olur bu tenüñ
Hem güneş oddur dogar her gün gelür / Karañuken evüñi aydın kılur (1819-21)
Yil dahu geldi saña oldı nefes / Kim anuñla diri yorır bu kafes
Ger nefes gidüp girü gelmez-ise / Ten ölüür yilden nefes almaz-ısa (1824-25)
Suyı gör kim tamaruñda kan-durur / Hem içerseñ susayıçak kandurur
Sûretüñ hem anuñ-ıla hôt geçer / Hem yunur hem avdaz alur hem içer (1828-29)
Topragı hem gör ki n'itdi ol İlâh / Kim senüñçün eyledi hôt tahtgâh
Toprag üstinde saña virdi makâm / Kim olasın ol makâmda sen müdâm
Hem bu topraktan surat virdi saña / Kim gören hayrân olup kalur tana (1833-35)*

Yine G'nin beşliler bölümünde insan bedenindeki bu dört elemente bir beşincisi eklenir. Bu beşinci, insandaki ateşin içinde bulunan Allah'ın emridir (emr-i Hudâ):

*Toprag u su yil ü od vü emr-i Hak / 'Âlemüñ 'aksinçe durur sende bak (2655)
Hem bu oddan içerü emr-i Hudâ / Hod degüldür emr âmirden cüdâ (2660)*

Böylece âlem-ceviz benzetmesinden yola çıkılarak âlemin nasıl beş tabakadan oluştuğu açıklanmışsa insanın da âlem gibi beş kısımdan oluştuğu açıklığa kavuşmuş olur. Zira Âşık Paşa'nın eserinin çeşitli yerlerinde altını çizdiği gibi insanın tertibi ve yaratılışı âlemin yaratılışı ile birdir.

Önceki bölümlerde söz edildiği üzere ilk yaratılan şey akıldır. Âşık Paşa'ya göre insanın yaratılışının bu ilk akılla bir bağlantısı vardır. Allah akılı yarattığında akla, onu her şeyden üstün yarattığını, bütün kulların ona muhtaç olduğunu, akıl kimde bulunmazsa onun aklıktan öleceğini, akıl olmaksızın kimsenin cezbediciliğinin bulunmayacağını ve insanlar arasında herkesin ona rağbet edeceğini söyler. Akıl da bunun üzerine Allah'tan kendisine üstü köşk, önü şehir olan güzel bir saray yapmasını ve bu şehirde âlemde bulunan her şeyin bulunmasını ister. Allah bu isteğini kabul ederek insan bedenini akla güzel bir taht olarak inşa eder. Beden büyük bir şehir olarak inşa edilir ve sekiz yerden¹⁰ bu bedene yol açılır. Göğüs, akıl için yoksul ve zengin sığacağı kadar geniş güzel bir

¹⁰ Âşık Paşa insan vücudundaki bu sekiz kapının neler olduğundan da ayrıntılı olarak söz eder. Bu sekiz kapıdan ilki ses ve nağmelerin girdiği kulaktır. İkincisi göz ve sırasıyla burun, ağız, def-i hâcet kapısı, el ve ayakdır. Akıl bu uzuvların özelliklerine göre bunlardan işler (6981-7060). İnsanın fiziksel yaratılışı ile ilgili bir yorumunda ise Âşık Paşa insan bedeninin yedi tabakadan meydana geldiğini söyler. Bunlar ilik, kemik, sinir, damar, kan, et ve deridir (4950-4963).

saray olur. Gönül bu sarayda fakirlerin barınağı, hafıza ise ambardır. Dimağ akıl için köşk olur. Gece-gündüz ibadet etmesi için geceyi kış, gündüzü de yaz mevsimi olarak verir. Aklın gözleri oradan baksın diye o köşke gözleri pencere yapar. Kısacası insan bedeni aklın gelip yerleşmesi için yaratılmıştır.

*Çün yaratdı 'aklı evvel ol Kerîm / Minnet urdı 'akla bu kez ol Hakîm
Eytđi sini kamudan yig eyledüm / Kamudan öñ rahmetümle toyladum
Kamu kullar saña muhtâc olısar / Kimde sen olmaz-ısañ aç ölıser
Revnakı olmaya sensüz kimsenüñ / Halk içinde revnak u ragbet senüñ
Çünkü Hak'dan 'akla irdi bu hitâb / Pes niyâz eylep 'akıl virdi cevâb
Eytđi iy Kâdir senüñ fazluñ delim / Sensen Âhir hem Hakîm ü hem 'Alîm
Çünkü kılduñ kamulardan bini bay / Pes benümçün eylegil bir hoş sarây
Üsti köşk olsun sarâyıñ öñi şar / Olsun ol şarda ne kim 'âlemde var
Hak katında makbul oldu bu niyâz / Çün 'inâyet andan oldu geçdi nâz
Pes binâ urdı bu cisme ol İlâh / Eyledi ol 'akl-ıçun hoş tahtgâh
Bir ulu şehr eyledi bu cismi ol / Hem sekiz yirden bu cisme açdı yol
Gögsi yapıdı 'akl-ıçun bir hoş sarây / Şöyle giñdür kim sigar yohsul u bay
Ol sarâyda bu gönül tâv-hânedür / Hâfıza anbâr-ıçun key hânedür
Hem dimâğı 'akl-ıçun köşk eyledi / 'Akl oturdı bir gör anda n'eyledi
Düni kış virdi bu 'akla günü yaz / Tâ kıla bu 'akl dün gündüz niyâz
Pencereler kodı köşkte gözleri / Kim baka andan bu 'akluñ gözleri
Şol harâret od degül mi yâ nedür / Kim yürekde dün ü gündüz yanadur (6950-66)*

Burada sözü edilen akıl ilk akıl, yani yaratılan ilk varlık olduğundan doğrudan Yaratıcı ile bağlantılıdır. Vahdet-i vücud anlayışı ile oradan Yaratıcı'nın işlediği ve emir verdiği düşünülür. Bu da bir anlamda insanın değerine ve konumlandırıldığı yere işaret eden bir husustur.

*'Akl içinde hükm iden ol Hak-durur / Ol-durur kim hâkim-i mutlak-durur
'Akl elinden şol hüküm işler müdâm / 'Akl oturmuş başda dutmuş hoş makâm (6977-78)*

Âlemin yaratılış amacı insanın gelip yerleşmesi ve orada hüküm sürmesidir. Akl-ı Kül'ün yaratılmasıyla başlayan yaratılış hiyerarşisinde Akl-ı Kül'den dokuz felek yaratılmıştır. En üst tabaka olan Arş'ın ve sabiteler göğünün ardından yedi felek yaratılmış ve her bir katmana bir gezegen yerleştirilmiştir. Âşık Paşa her bir gök küresindeki gezegenin yine bir anlamda insana hizmet için yaratılıp görevlendirildiklerine işaret eder. Bu gezegenler yaz kış Allah'ın emriyle hükmedip iş gören "müdebbir"lerdir. Bu isimlendirme "Emri, uygun yol ve yöntemle yerine getirenler!" (Naziat, 79/5) mealindeki ayette geçen "müdebbirât" kelimesinden ileri gelir. Müdebbir olarak nitelendirilen gezegenlerin her biri bir işle vazifelendirilmiş, Allah için iş gören kullardır; Allah'ın hükümlerinin sûreta uygulayıcısı durumundadırlar.

Bu gezegenlerin insanın dünyaya gelişi ve gelişiminde de rolü vardır. İnsanın henüz anne rahmine düşmesinden itibaren almış olduğu astrolojik etkiler yine gök

katmanlarının sırasına göre belli bir hiyerarşi içerisinde aktarılır¹¹. Anne karnındaki cenine her ay bir gezegen etki eder. Buna göre insan anne rahmine düştükten sonra ona ilk olarak yedinci kat felekte bulunan Zuhâl (Satürn) terbiye verir. Zuhâl bir damla meniden oluşan insanın su iken kana dönüşmesinde etkilidir. Ardından altıncı felekteki Müşteri (Jüpiter) gezegeninin etkisinde kalır ve kan et hâline gelir. Merih (Mars)'e sıra geldiğinde et ve kemik bağlayıp uzuvları gelişir. Dördüncü katta bulunduğu düşünülen Güneşin etkisi yüzün oluşmasındadır. Sıraya bakıldığında Güneş dördüncü ayda etkili olmakla birlikte cenin dört ay on günlük olunca ona can verildiği ifade edilir. Bu durum sultanın tahta geçmesi gibi düşünülmüştür. Güneşin gök cisimlerinin sultanı olarak kabul edilmesi ve saltanat ile ilişkilendirilmesi burada da dikkati çeker.

*Er bilinden çün iner nutfe tamâm / Ana rahminden dutar mülk ü makâm
Terbiyet ilkin Zuhâl virür aña / Su-y-iken ol kana döner görseñe
Pes bu kez ol Müşterî kuvvet kılur / Tañrı emri birle kanı et kılur
Degdi nevbet Mirrihe kıldı nazar / Et süñük dutdı vü bitdi a'zalar
Anuñ arınça güneşdür bu kezin / Geldi sûret bağladı düzdi yüzün
Dörd ay on günlük olçak cân gelür / Ya'ni taht oldı bu kez sultân gelür (4509-14)*

Üçüncü felekteki Zühre (Venüs)'nin görevi sultanı eğlendirmektir. Doğu mitolojisinde Zühre feleğin çalgıcısı (mutrib-i felek) kabul edilir ve işret ile birlikte anılır. Sıranın Zühre'ye gelmesi sultanın işret meclisine, işret ve eğlenceye ihtiyaç duymasıyla ilişkilendirilir. Zühre'den sonra Utarid (Merkür) onu eğitmekle ilgilenir. Mitolojide feleğin kâtibi (debîr-i felek) olarak isimlendirilen Utarid okuma-yazma ve öğrenme ile ilişkilendirilir. Bu nedenle anne karnındaki cenine etkisi de bu yöndedir. Utarid'in bilgi vermesi; onun çeşitli yetiler elde etmesi, dünyaya gelip buradaki hayata uyum sağlaması noktasında melekeler kesbetmesi yönüyle olmalıdır. Yedinci ayda hükmeden ve birinci kat gökte bulunan Ay ise gıda verip onu besler. Bu şekilde yedi kat felekte bulunan gezegenler sırasıyla görevlerini yerine getirdikten sonra sekizinci ayda geri dönülerek görev tekrar Zuhâl'e erişir. Dokuzuncu ayda görev Müşteri'nindir. Bağlamak ve çözmek onun işi olduğundan doğum ve dünyaya gelme sürecinde Müşteri gezegeninin etkisi söz konusudur.

*Pes gerek sultân-ıçun 'ayş u tarab / Zühre geldi şâd kıldı zî-'aceb
Zühre arınça 'Utârid nâz-ıla / Geldi dâniş viridi aña râz-ıla
Bisledi ol altı yılduz altı ay / Çün yidinçi ay dogdı geldi ay
Ay dahu viridi gıdâ vü perveriş / Yine çevrindi Zuhâl'a degdi iş
Çünkü sekzinçi aya hükm itdi Zuhâl / Müşterî'ye degdi bu kez 'akd u hal
Bağlamak şeşmek işidür pes anuñ / Bağlu yolın açan oldur oglanuñ
Tokuz aydan soñra bu kez şeşdi bağ / Geldi oğlan daşra görđi deşt ü bâğ (4515-21)*

İnsanoğlu dokuz felekten terbiye alarak gelişmiştir ve Allah onları bu işlerle görevlendirmiştir. Âşık Paşa insanın anne rahmindeki gelişimini tamamlayıp dünyaya gelmesinin dokuz aylık bir sürede gerçekleşmesini de dokuz felekle irtibatlandırmıştır.

¹¹ Bu kadim bilgiler eski eserlerin özellikle mesnevilerin giriş kısımlarında kâinat ve insanın yaratılışından söz edilen bölümlerde yer alır. Ahmedî (ö. 815/1412-13)'nin *İskender-nâme'si*, 15. yüzyıl şairi olduğu tahmin edilen İslâmî'nin *Mesnevî'si* bunlardan bazılarıdır.

Dokuz yerine on ay olmaması da insanın eksikli olmasına bağlanır. Nitekim on sayısı “kâmile” olarak da isimlendirilir.¹² İnsan ise nakıstır ve eksikliğini bilmekle yükümlüdür.

Gezegenlerin etkisi çocuk dünyaya geldikten sonra da devam eder. Yine feleklerin sırasına göre Âşık Paşa her bir gök cisminin çocuğun büyüüp yetişmesindeki etkilerini anlatır. Buna göre Ay, aydan aya çocuğa dadılık yapar ve dört yıl dört ay onu besler. Feleğin kâtibi olduğu için ilim ve okul ile ilişkilendirilen Utarid ona güzel fikir verir ve on yıl besleyerek bilgi sahibi yapar. Sonra Zühre'nin tesir ettiği dönem gelir. Eğlenmesi ve gönlünde şaşkıncı hevesler beslemesi Zühre ile olur. Bu dönemde iştret, sevgiliye kavuşma, yeme içme gibi hevesleri coşar. Zühre'nin ardından Güneş'in etkisiyle fiziki güzelliği tamamlanıp kemale erer:

*Çünkü tıfl oğlan gelür bu dünyaya / Dâye olur Ay aña aydan aya
Bisler anı dörd yıl dörd ay Ay / Pes 'Utârid hem virür hoş rây rây
Bisler on yıl ol dahı dâniş virür / Mektebi görseñ aña ne iş virür
Geldi bu kez Zühre hoş kıldı tarab / Bitdi gönlinde hevâ-yı bu'l-'aceb
İştret ü bûs u kenâr u 'ayş u nûş / Nefs içinde bu hevesler kıldı cûş
Zühre ardınca bu kez geldi Güneş / Eyle sankim bu kişi oldı güneş
Düzdi sûret bağladı hattı tamâm / Görmek ister anı cümle hâs u 'âm (4531-37)*

Güneşten sonra Merih'in etkisiyle çocuk vurmak, tutuşmak ister. Pazıları kuvvetlenip yiğit bir hâle bürünür. Nitekim savaşçıların yiğitliği Merih'ten gelir. Müşteri'nin etki ettiği döneme gelindiğinde kişi altın ve gümüş biriktirmeye başlar ve mala-mülke meyleder. İnsan, ömrünün son dönemlerinde ise Zuhâl'in etkisi altında olur. Artık yaşlılık dönemi geldiğinden acizlik ve tembellik baş gösterir, iş yapamaz hâle gelir. Yukarıda geçtiği üzere Zuhâl insan anne rahmine düştüğü zaman ilk etki eden gezegendir. Yani insanın varlığının ilk aşamasında etkili olan Zuhâl, Âşık Paşa'nın belirttiği gibi ömrün son demlerinde, artık insan maddî âlemi terk ederken de tesir eden yıldızdır. Bir anlamda var oluşun başlangıcı ve bitişi onunladır. Elbette ruh ölümsüzdür ve o Allah'ın emridir¹³. Bitmeyen ömür ruhun ömrüdür.

*Güneş ardınca gelür Merrîh aña / Uрмаğ ister dutmağ ister görseñe
Bâzular kuvvet dutar alplık gelür / Ol eserden gâziler alplık kılur
Geldi bu kez Müşterî kıldı nazar / Şahs anuñçun cem' ider çok sîm ü zer
Müşterînüñ kethudâlıkdur işi / Mülke mâyîl anın oldı bu kişi*

¹² Burada *Garib-nâme*'nin on bab altında on destan şeklinde tertiplenmiş bir eser olduğunu ve Âşık Paşa için bu sayının ayrıca bir önemi bulunduğunu hatırlatmak gerekir. Nitekim kendisi eserini neden on bölüm üzerine tertiplendiğini ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. Öncelikle Allah'ın *Kur'ân-ı Kerim*'de dostlarını on kez övdüğünü, düşmanlarını da on kez yerdüğünü ifade ederek on sayısını *Kur'an* ile irtibatlandırır ve eserini bu nedenle on bölüm üzerine tertiplendiğini belirtir. Bununla birlikte ekinlerden elde edilen mahsulün onda birinin öşür olarak ihtiyacı olanlara verilmesinin Allah'ın emri olduğu, *Kur'an-ı Kerim*'in her on ayetine bir sınırlama getirilip “bir aşır” dendiğini, Hz. Musa'ya Allah tarafından on emir verildiğini söyleyerek on sayısının önemine dair çıkarımlarda bulunur. Diğer yandan bir sayısının on kez bir bir sayıldığında on, on sayısının bir bir on kez sayıldığında yüz olduğunu, yüz sayısının bir bir on kez sayıldığında ise bin olduğunu söyleyerek bir hesap ne kadar fazla olursa olsun temelinin bir, üst sınırının on olduğunun altını çizer (10464-10592) (Ayrıca bkz. Yavuz, 2000, s. I/1, XLVIII). Bu yorum, aynı zamanda on sayısının “bir” ile yani teklik ve vahdet ile de doğrudan ilişkili olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Yukarıda on sayısına “kâmile” denildiğini belirtmesi ve kitabının on bölümden oluşması ile ilgili yapmış olduğu bu açıklamalar Âşık Paşa tarafından on sayısına özel bir önem ve kutsiyet atfedildiğini gösterir.

¹³ Burada “Sana ruh hakkında soru soruyorlar. De ki: “Ruh, Rabbimin bileceği bir şeydir (Rabbim'in emrindedir). Size pek az ilim verilmiştir.” (İsra, 17/85) mealindeki ayete işaret edilmiştir.

Geldi âhir-kâr hükm itdi Zuhâl / Çün aña degdi surat dutdı mahal
 Zîra kâheldür Zuhâl sürmez işi / 'Âkıbet anın kalur işden kişi
 Sûretüñ andandur evvel bitmegi / Yine âhir andan olur yitmegi
 Çün 'ademden geldi sûret dem-be-dem / 'Âkıbet vardı yine oldı 'adem
 İlla cân kim Tañrı'nuñ emri-durur / Ol dükenmez 'ömr anuñ 'ömri-durur (4538-46)

Günümüzde gezegenlerin yaydığı enerjilerin dünyayı ve insanları olumlu veya olumsuz etkilediği şeklindeki anlayışta olduğu gibi eski insanların telakkisine göre de iyi, kötü, güzel ve çirkin her şey dokuz feleğin etkisiyle gerçekleşirdi. Buradan hareketle Âşık Paşa eksilme ve artmanın Ay'ın özelliği olduğunu, insandaki yerinde duramama ve acelecilik gibi huyların Ay'dan geldiğini ileri sürer. Ay'ın evrelerinin bulunması, yeni ay, hilâl, yarım ay, dolunay gibi dünyadan görünen şeklinin sürekli değişmesi onun artıp eksilme özelliği ve taşıdığı bu özelliği insanlara yansıttığını düşündürmüş olmalıdır:

Nüh felekdendür bu zışt ü hûb-ı zâd / Nitekim aydan-durur naks u ziyâd
 Ayuñ işi artmaq eksilmek-durur / Tîz kedilmekdür ü tîz gelmek-durur
 Bî-sebât u tîz seyr işlüdür ay / Bî-karâr olmuş-durur yıl on iki ay
 Sûrete aydan-durur uşbu reviş / Ol eserdendür suratlarda bu iş (8066-69)

Yukarıda da söz edildiği üzere Utarid feleğin kâtibi olarak adlandırılıp minyatürlerde elinde kalem, hokka ve kâğıtla resmedilir. Bununla ilişkili olarak G'de Utarid insanı her türlü sanata yönlendiren ve onları öğretendir. Mektep onun eseridir ve dünyada kâtiplerin üstadı odur. Bütün meslek sahipleri de onun öğrencisidir. Yine mutrib-i felek olarak isimlendirilen ve minyatürlerde elinde kopuz veya çeng ile resmedilen Zühre de işret ve mutluluk işiyle uğraşır ve bu hususta üstadadır. Âşık Paşa çokça arzu ve heves sahibi kimseye zührevî denmesinin de Zühre'nin bu özellikleriyle ilgili olduğunu belirtir:

Hem 'Utârid'den eser var sûrete / Ol sürer cismi bu cümle san'ata
 Mekteb anuñ fennidür bünyâdı ol / Dünyada kâtiblerüñ üstâdı ol
 Sûrete ol öğredür san'atları / Aña şâkird cümle bu san'at eri
 Sûrete pes var-durur andan eser / Gerçi Hak'dandur bu cümle hayr u şer
 Zühre'den hem perveriş alur bu ten / Kâbil ol fi'le bu cümle merd ü zen
 San'at u fi'l anda 'ayş u şâdidür / 'Ayş içinde tenlerüñ üstâdıdur
 Kimde kim gâlib-durur nefş ü hevâ / Zührevîdür dinmek ol şahsa revâ (8070-76)

Güneş vücudu yiyecek ve nimetlere yönlendirir. Parıltısı tüm dünyaya yayılan en büyük ışık kaynağı olması münasebetiyle şöhret, meşhur olma, tanınma ve bilinme onun tesirinden kaynaklanır. Tac, taht, efendilik, başına buyruk olma onun işidir:

Hem güneşden fi'l irer sûretlere / Ol sürer sûretleri ni'metlere
 Neyyir-i a'zamdur ol şem'-i cihân / Kanda kim yorır-ısa görnür 'ayân
 Şöhret anuñ fi'lidür bu dünyede / Şol ki şahsuñ illere adı gide
 Tâc u taht u serverî vü ser-keşî / Fâ'ili oldur bu fi'lüñ iy kişi (8078-81)

Mirrîh gezegenler arasında savaşçı özelliği ile bilinir ve minyatürlerde elinde kılıçla kesik baş taşıyan bir kişi şeklinde resmedilir. G'de aktarıldığı üzere Mirrîh'in

insana etkisi de bu yöndedir. Mirrîh bütün yiğitlerin ve alplerin üstadı olduğundan herkese alplığı o öğretir.

*Gör bu kez ol Mirrih'ün fi'lin i yâr / Ol dahı bir gör ki ne işde süvâr
N'eyle ma'rûf oldu 'âlemde adı / Şol ki hû urdı kılıç hîç durmadı
Sûrete andan dahı vardur eser / Tenler üzre kıldur her dem nazar
Sûrete bu alplığı ol öğredür / Zîra cümle alplaruñ üstâdudur (8083-8086)*

Müşterî Doğu mitolojisinde feleğin kadısı (kâdi-i felek) olarak isimlendirilir. Yönetme ve idari işler onunla ilişkilendirilir. Âşık Paşa'nın ifadeleriyle Müşterî değersiz mülkün sahibidir ve değersiz mülk onun hükmü altındadır. Adalet ve ikame için görevlendirilmekle birlikte gök cisimlerinin âdeta sahibidir. Kendisinde akıl ve kifayet bulunan kişiler ona mensuptur, yani onun etkisi altındadırlar. Bu yüzden halkın kendilerine ihtiyaç duyduğu, beğenilmiş ve seçkin kimseler olurlar. Her ne kadar rütbe, makam, mevki, baht gibi özellikler insanlara Allah'ın izni ve dilemesiyle veriliyorsa da fikir ve yönetme onun işidir:

*Müşterî'dür sâhibi mülk-i mehîn / Hem anuñ hükmindedür mülk-i kehîn
Tañrı'dan ol dâd u istâd issidür / Eyle san gök cisminüñ ol issidür
Kimde kim 'akl u kifâyet var-ısa / Kendü 'aklı kendüye uyar-ısa
Pes nazar kılmışdur aña Müşterî / Halk anın olmışdur aña müşterî
Rây u tedbîr Müşterî fi'li-durur / Gerçi halka devleti Tañrı virür (8090-8094)*

Gezegenlerin bulunduğu felek katmanlarının en üst tabakasında bulunması ve dünyaya en uzak gök cismi olması bakımından Zuhâl en yaşlı gezegen kabul edilir¹⁴. Bu nedenle Âşık Paşa'nın verdiği bilgilere göre Zuhâl vücudun yaşlanmasında etkilidir ve vücudu yavaş yavaş kendisine benzetir. Uzuvar ve yüz yaşlanınca üstadının, yani Zuhâl'in rengini alır. Burada ayrıca gezegenlerin her birine bir renk atfedilmesi inanışına gönderme vardır. Bu anlayışta Zuhâl siyah renk ile bütünleştirilir.

*İmdi gör ne'ymiş Zuhâl fi'li dahı / Ben diyem bir bir ü sen 'ilmin ohu
Fenni vü fi'li bir aña niçedür / Sanki bir fertût kalmış kocadur
Hem mü'essirdür anuñ fi'li tene / Arkun arkun beñzedür kendüzine
Fertut eyler nâzenîn sûretleri / Hoş yigitken olur ol çirkin karı
Çünkü bu a'zâ vü sûret kocalur / Ya'ni kim üstâdınuñ rengin alur
Oturursa durmaga fermânı yok / Kendüzinüñ kendüye dermânı yok
Tenlere pes ol Zuhâl'dandur bu fen / Gerçi Hak emrindedür bu cân u ten (8095-8101)*

Sekizinci katta Burçlar Feleği (Felekü'l-Burûc) bütün gezegenlerin üstündedir ve bütün canlar oradan doğup meydana çıkmıştır. Canların doğuş, batış ve toplanma yeri orasıdır. Burçlar Feleği üzerindeki Arş'a ise yeryüzündekilerin hepsi muhtaçtır. Hayır ve şer insanlara oradan iner, dosttan dosta güzel haberler de oradan ulaşır. İlk inşa edilen gök katmanı Arş'tır, yer ve gök onunla tamamlanmıştır. Âlemin esası ve sonu orasıdır. Feyiz ve rahmet oradan insanlara saçılır. Akıl, can, gönül, ilim ve gizli sırlar insana

¹⁴ Bilindiği üzere Batlamyus teorisine dayalı eski kozmolojik anlayış dünya merkezlidir. Zuhâl bu nedenle dünyaya en uzak gezegendir. Gezegenler uzaklık sırasına göre 1000 yıldan 7000 yıla kadar bir ömre sahiptirler (Şentürk, 1994, s. 169). Buna göre birinci felekteki Ay 1000, yedinci felekteki Zuhâl 7000 yaşındadır. Zuhâl bu bakımdan en yaşlı gezegen kabul edilir.

Arş'tan gelir. Âşık Paşa Arş'ı insan bedenindeki başa benzetir. Başın gövdeye yücelik vermesi gibi gönüllere de yücelik Arş'tan gelir. Başın gövdeyi ayakta tutması gibi orada her şey vardır. Kısacası Kâdir olan Allah'tır, ancak Arş'ın da insanlar üzerinde etkisi bulunur:

*Yidi yılduzdan yüce Felkü'l-bürûc / Cümle cân andan togup kıldı hurûc
Yine anda varısardur her biri / Her birinüñ bellüdüür yirlü yiri
Cânlara oldur tulû' u hem gurûb / Yine cânlar cem' olur anda varup
Virür alur şol nefes virmek gibi / Cümle cân andan dutar bu tertibi
Nitekim ol cânları virür alur / Ol nefes cân dan gider ü hem gelür
Pes bize andan eser vardur yine / Gerçi fermân cümle iş Hak emrine
Yokaru Felkü'l-bürûc üstinde 'Arş / Kim anuñ muhtâcudur bu cümle fers
Hayr u şer andan iner halk üstine / Hoş haber andan gelür dost dostına
Oldur evvel yapılan mülk ü makâm / Hem anuñla oldı bu yir gök tamâm
'Âlemüñ aslı vü hatmı ol-durur / Kamu yirden anda ni'met bol-durur
Hem bize andan eser vardur i yâr / Feyz ü rahmet ol-durur andan nisâr
Sûrete 'Arş'dan gelür bu 'akl u cân / Hem gönül hem 'ilm ü hem sırr-ı nihân
Ululuk gönüllere 'Arş'dan-durur / Nitekim gevdelere başdan-durur
'Arş'dur ol kim ne dilerseñ anda var / Başdur ol kim gövdeyi kâyim dutar
Pes eser 'Arş'dan dahu vardur bize / Gerçi kâdir Hak-durur üstümüze (8102-8116)*

Gezegenlerin insanın anne karnından doğumuna ve doğumdan sonraki hayatına etki etmesini ayrıntılı bir şekilde anlatan Âşık Paşa gök cisimlerinin Allah'ın emri ve izniyle bunları yaptıkları üzerinde durarak her fırsatta bu gerçeği hatırlatmış ve insanların bu etkileri onlardan bilmemeleri hususunda uyarılarda bulunmuştur¹⁵. Kendini bilip tanıyan insan aslında bu yıldızların her birinin birer kul olduğunu ve ona hizmet için yaratıldığını anlayabilir. İnsanın esası sûret değil candır ve insan âlem mülkü içinde sultandır. Bu şekilde kendi hakikatinin idrakine varan insan Yaratıcı'sını da bilir ve yedi felekteki yıldızlara hükmedip onları kendine hizmetkâr edinir. Oysa kendisinin yalnızca sûretten ibaret olduğunu zanneden insan sultan olduğu hâlde kula kul olarak kendine yazık eder. Âşık Paşa yerlerin ve göklerin insan için yaratıldığını söyleyerek insanın kendisini bulmak isterse yine kendine bakması gerektiğini öğütler. Aslında âlem de insan için bir aynadır ve insanın âlemde görükları kendisinden başkası değildir. Âşık Paşa Allah tarafından kendisine verilen bu ilmi âşıklara iletmeyi bir görev kabul etmiş ve âşıkları maşukuna ulaştırmak maksadıyla bunları anlattığını ifade etmiştir.

*Sen seni sûret bilürseñ hayf ola / hayf degül mi kul ola sultân kula
Pes hakikat cân bilenler kendüzin / Kul idindi yidi kat gök yılduzın (4550-51)
Yiri gögi Hak senüñçün eyledi / Hem senüñçün eyledüm dip söyledi (4556)
N'ideyim kim bilemezsin sen seni / Yavu kılduñ bulımazsın sen seni*

¹⁵ Bu bilgilerin verildiği İslâmî'nin *Mesnevî*'sinde de bütün bu işlerin hepsini Allah'ın yaptığı ve hikmetini de ancak kendisinin bileceği ifade edilir. İslâmî, bunları yıldızların yaptığına hükmetmemek ve mecazı gerçek zannetmemek gerektiğini şu şekilde ifade eder: *İşbu işüñ dükelisin Hak kılur / Kimse bilmez hikmetin kendü bilür // Yılduz işler diyüben hükm itmegil / Ol mecâzidür mecâza gitmegil // Yılduz ortada sebebdür bil hemân / İşbu söze itmegil şekk ü gümân* (Yüksel vd., 1996, s. 123).

Yirde gökde sensin ol istediğün / Sen saña gel sen saña gel dir ögün
 Her kim ister göre kendü yüzini / Gözgüye baksun göre kendüzini
 Pes bu 'âlem gözgüdür bir baksaña / Ne görürseñ sensin ol, bir bak saña
 Çün bu 'ilmi virdi Hak bu 'Âşık'a / Vâcib oldı eyde cümle 'ûşika (4558-62)

Sözün (Kelâm) Aslı

Yaratılmışların üçüncüsü insandan sadır olan “söz (kelâm)”dür. Söz ilahî kelâmın dillendirilmesi, öğüt vericilik, yol göstericilik ve rehberliği temsil eder. G’de sözün aslı nefes, ses, harf ve manadan ibaret olan dört varlık şeklinde tanımlanmıştır. Bunların bir araya gelmesiyle insandan söz ortaya çıkar. Söz söylenip tamamlandığında bunların birlikleri de dağılır. Âşık Paşa sözün esasını oluşturan bu dört unsuru maddî ve manevî olarak iki kısma ayırmış; nefes ile sesi sözün maddî boyutu, harf ile manayı manevî boyutu olarak ele almıştır. Harf ve mana akıl ve can ile bütünleştirilmiş, ses ve nefes bedenle ilişkilendirilmiştir. Bu cihetle nefes ve söz yok olacak, harf ile mana ebedî kalacaktır. Âşık Paşa’ya göre nasıl ki melek, insan, hayvan ve bitkilerden ikisi ölümsüz, diğer ikisi ölümlüye söz bağlamında nefes ve söz bitki ve hayvanla, harf ve mana insan ve melekle özdeşir.

İmdi bir görlüm nitedür ol kelâm / Kim togadur âdemîlerden müdâm
 Ol dahı hem aslı dörd nesne-durur / Diñle imdi eydeyüm kim ne-durur
 Birisi anuñ nefesdür kût-ı cân / Biri âvâzdur kim ol câna nişân
 Birisi harfdür kim ol cândan gelür / Birisi ma'nî olur kândan gelür
 Ol nefes âvâz u harf ü ma'nidür / Diñle imdi eydeyüm kim niçedür
 Kanda kim söyler-ise yohsul u bay / Dördü birlikde bile yıl on iki ay
 Küfr ü îmân her ne kim gelür dile / Söylenen sözde bular dördü bile
 Söylenüben söz tamâm oldugı dem / İşidenüñ gönline toldugı dem
 Ol sa'atda bunlaruñ dirlikleri / Bozuluban tagıdur birlikleri
 Kimi varur 'akl-ıla cân evine / Anda varan şek degül kim sevine
 Kimisi ayruluban tende kalur / Tende kalan bil ki yabanda kalur
 Ol nefes âvâz-ıla olur fenâ / Ayrug anda ne zikir var ne senâ
 Harf-ıla ma'nî girü bâkî kalur / Cân-ıla 'akla varur sâkî olur
 Yazılur harf cân içinde nakş olur / Ma'ni varur küllî 'akla bahş olur
 Niçe kim 'akl-ıla cân varlıkdadır / Harf-ıla ma'nî bile yarlıkdadır
 Çün nefes âvâz-ıla olur fenâ / Uşbu sözden saña hâlün añlana
 Pes melek insân u hayvân u nebât / İksi sâbitdür iksi bî-sebât
 Hem bu sûret nefis-ile hem 'akl u cân / İksi ölür iksi kalur câvidân
 Bu nefes âvâz harf ma'nî dakı / İksi fânî-durur iksi bakî (1311-29)

Diğer yandan sözün üç menzili vardır. Birincisi gönüldür. Söz ağızdan çıkmadan önce bütün sözlerin aslının orada yazılı bulunduğu gönüldedir. Sözün ikinci durağı dildir. Söz gönülden kopunca dile gelir ve öğütler buradan insanlara ulaşır. Dil, sözün bir anlamda görünür olması, ortaya çıkması ve bilinmesine vasıtaadır. Mana sözün dil ile ifade

edilmesiyle ortaya çıkar ve hedefine ulaşır. Üçüncü menzil işitenin gönlüdür. Âşık Paşa sözü ayrıca güneşe, manasını Tanrı'nın nûruna benzetmiştir:

Söz güneşdür ma'nîsi Tañrı nûrı / Anuñ-ıçun hõş dutar gönülleri (1633)

Söz güneş ve mana Tanrı'nın nûru olduğu için söz gönle tesir eder. Sözün güneşe benzetilmesi, ilahî kelam veya hikmetin dünyayı aydınlatıcı özelliği ile ilişkilendirilebilir. Sözen asıl maksadın mana olması nedeniyle mana Tanrı'nın nûru gibi manevi bir aydınlık bahşeder. Mananın Tanrı nûruna benzetilmesi bir yandan yine Nûr-ı Muhammedî anlayışını hatırlatır.

Sonuç

G'de varlık âleminin ortaya çıkışı yokluktan yaratılan âlem, âlemde yaratılan insan ve insandan çıkan söz olmak üzere temelde üç kategoride ele alınmıştır. İlk akıl/ilk nûr, nefis-i kül, feleklerin sırasıyla ortaya çıkışı ve maddî âlemin dört unsurdan meydana gelişinden söz edilmekle birlikte eserde insan, insanın mahiyeti, maddi-manevî yönü ve âlemle ilişkilendirilmesi anlatılanların temelini oluşturmuştur.

G'de yaratılışa ilgili yorum ve bilgiler *Kur'an*'dan ayetlerle desteklenmiş, yer yer anlatılan konuların dayandırıldığı ayet ve hadislerin manaları halkın anlayacağı şekilde açıklanmıştır. Anlattıklarıyla insanlara yol gösterip eğitmeyi amaçlayan Âşık Paşa'nın dinî, felsefî ve tasavvufî bilgi birikimini kullandığı açıktır. Aynı zamanda devrinin bir bilgini olarak bahsedilen konulara kendi çıkarım ve yorumlarını da eklemiştir.

Âşık Paşa'nın ele aldığı meseleleri kavram ve terimlere boğmadan yalın bir biçimde anlattığı görülür. Bu durum konuyla ilgili terimlerin henüz Türkçe literatüre tam yerleşmemiş olmasından çok rahatça anlaşılabilme ve herkese hitap edebilme isteğine bağlanabilir. Akl-ı Kül ve Nefs-i Kül gibi temel kavramlar hariç tutulacak olursa eserde işaret edilen hususlar detaylı bir şekilde anlatılmakla beraber anâsır-ı erbaa, abâ-i ulvî, ümmehât-ı süflî, mevâlid-i selâse gibi terimlere yer verilmemiştir.

Âşık Paşa dinî veya ilmî bilgiler dışında kendi döneminin kültürel belleğini ve bilgi birikimini de eseriyle günümüze aktarmıştır. Özellikle gezegenlerin insana etkileri bahsi buna örnek gösterilebilir. Bu bahiste, âlemde meydana gelenlerin ve gerçekleşen hadiselerin yıldızlardan bilinmemesi, onların yalnızca Allah'ın emriyle hareket eden kullar olduğunun sık sık vurgulanması bu yaygın inanışın şirke düşme veya inancın zedelenmesi tehlikelerini bertaraf etmek içindir. Nitekim Âşık Paşa eserini insanlara yol göstermek ve onların "Türk diliyle Hakk'ı bulma"larını sağlamak amacıyla kaleme aldığını söylemektedir.

G'de anlatılanlara İslâm düşüncesinde yaratılış ve Tanrı-âlem ilişkisine dair temel görüşler nazarından bakıldığında Âşık Paşa'nın üç temel görüşü dikkate aldığı sezilir. O, varlık âleminin yokluktan yaratıldığını söylemekle bir parça kelamcılarının görüşüne yakın durmuş, varlığın Mutlak Bir'den taşan ilk akıldan ortaya çıkması ve yaratılışı belirli bir hiyerarşik düzene göre tanımlaması bakımından İslâm filozoflarının görüşünü esas almıştır. Bununla beraber insanın varlık yapısından söz ederken ona bahşedilmiş olan akılla evrenin yaratılışındaki ilk akılı bütünleştirip doğrudan Yaratıcı'ya bağlaması vahdet-i vücud anlayışının izlerini taşır. Akıl vasıtasıyla insandan işleyip emir verenin Hak olduğunu belirtir. *Kur'an-ı Kerim*'deki "kün (ol)" emrine sıkça göndermede bulunan Âşık Paşa âlemin yoktan var edilmesine bu ayet bağlamında yaklaşmıştır. Ancak varoluşun gerçekleşme biçimi ve öncelik sonralık sıralamasında kaynağı Plotin'e dayanmakla beraber İslâm filozofları tarafından rağbet görüp sistemleştirilen sudûr teorisini temel almıştır. Mutlak Bir'den ilk ortaya çıkan varlık için Akl-ı Kül kavramını kullanması yine onun felsefî yaklaşımını gösterir. Vahdet-i vücuda yapmış olduğu

göndermelerle tasavvufî bakış açısını da ortaya koyar. Bu bakımdan Âşık Paşa'nın yaratılışa dair açıklamaları sudûr teorisi temelli sûfiyâne bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir. Her iki teorinin ortak noktalarının bulunması, sufilerin her iki teoriden beslenerek ve hatta kelâmcıların görüşlerini de dikkate alarak eklektik bir anlayış ortaya koydukları göz önüne alındığında Âşık Paşa'nın da bu görüşleri paylaştığı söylenebilir.

*Garib-nâme'*de insan ve âlem arasındaki benzerlik, üzerinde durulan konulardandır. Bu benzerliğin ne şekilde ve hangi yönlerden olduğu açıklanarak pek çok yerde âlem ve insan hakkında paralel yorumlar geliştirilmiştir. Öte yandan âlem ve insanın varlık yapısından söz edilirken "Allah'ın emri", "Çalap sırrı", "esrâr-ı nihân" gibi ayrı birer unsurdan söz edilmesi varlığın oluşmasına sebep olan ilk nûr, Nûr-ı Muhammedî anlayışının eserde yaratılışa dair temel düşüncelerden olduğunu göstermektedir. Aynı şekilde yaratılmışların üçüncüsü olarak ele alınan "söz" tanımlanırken de Tanrı nûru benzetmesi yapılması bununla ilişkilendirilebilir.

Kaynakça

- el-Aclûnî, İsmâil b. Muhammed (2019). *Keşfü'l-Hafâ* (terc. Mustafa Genç). İstanbul: Beka Yayınları.
- Akman, M. (2011). Hakikat-i Muhammedî Düşüncesi ve Bu Düşüncenin Referanslarını Aktaran İki Kaynak ve Müellifleri. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 2, 107-131.
- Âşık Paşa (2000). *Garib-nâme* (haz. Kemal Yavuz), <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10669,garib-namepdf.pdf?0>, [Erişim Tarihi: 10. 11. 2021].
- Ateş, S. (1998). Hazarât-ı Hams. *TDV İA*, 17, 115-116.
- Aygün, F. (2018). İslâm Düşüncesinde Tanrı-Âlem (Birlik-Çokluk) İlişkinine Yönelik Temel Teoriler: Hudûs, Sudûr, Zuhûr. *Kader*, 16(1), 157-187.
- Demirci, M. (1997). Hakikat-i Muhammediye. *TDV İA*, 15, 179-180.
- Demirli, E. (2012). Vahdet-i Vücut. *TDV İA*, 42, 431-435.
- Diyanet İşleri Kur'an Meali (Yeni)*, <https://www.kuranmeali.com/>, [Erişim Tarihi: 10. 11. 2021].
- İdiz, F. (2014). Tasavvufta Hakikat-i Muhammediyye Meselesi ve Mesnevî'den Örnekler. *EKEV Akademi Dergisi*, 59, 179-199.
- Karlığa, B. (1991). Anâsır-ı Erbaa. *TDV İA*, 3, 149-151.
- Kaya, M. (2009). Sudûr. *TDV İA*, 37, 467-468.
- Kızılgeçit, M. (2013). İzmirli İsmail Hakkı'nın "İlmü'n-Nefs"inde Modern Psikoloji Tarihi. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 13(3), 157-173.
- Ögel, B. (2003). *Türk Mitolojisi*. I-II. Ankara: TTK Yayınları.
- Sever, M. (2008). Garibnâme'de İnsan. *Millî Folklor*, 78, 28-36.
- Şentürk, A. A. (1994). *Osmanlı Edebiyatında Felekler, Seyyâre ve Sâbiteler (Burçlar)*. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 90, 131-180.
- Tarakçı, M. (2011). Hıristiyanlıkta Logos Doktrini. *Milel ve Nihal*, 8(1), 201-224.
- Yavuz, K. (2000). *Âşık Paşa, Garib-nâme I/1*. İstanbul: TDK Yayınları.
- Yüksel, H. vd. (1996). *Eski Anadolu Türkçesine İlişkin Bir Metin: İslâmî'nin Mesnevîsi*. Sivas: Dilek Matbaacılık.